

Elena Lacková
**Narodila jsem se
pod šťastnou hvězdou**

EDICE
DELFIN

SVAZEK
DEVÁTÝ

Elena Lacková
Narodila jsem se
pod šťastnou
hvězdou
Ul'il'om
tel bachtal'i
čercheň

Elena
Lacková
*Narodila
jsem se
pod šťastnou
hvězdou*

PODLE VYPRÁVĚNÍ AUTORKY
ZPRACOVALA,
DO ČEŠTINY PŘELOŽILA
A PŘEDMLUVU NAPSALA
MILENA HÜBSCHMANNOVÁ

Triáda

© Elena Lacková, 1997
© Milena Hübschmannová, 1997
© Triáda, 2010

ISBN (původní knižní vydání) 978-80-87256-20-6
ISBN (PDF) 978-80-7474-151-7
ISBN (ePub) 978-80-7474-152-4
ISBN (mobi) 978-80-7474-153-1

Několikrát jsem začínala psát předmluvu k vyprávění Eleny Lackové a pokaždé jsem v polovině ztroskotala. Co mohu o Romech říci lépe, než co zjevuje životní zkušenost samotné Romky? Pokusím se ještě jednou – sdělit alespoň to, jak vznikala tato knížka.

Poprvé jsem za Elenou přijela jako studentka hindštiny fascinovaná tím, jak je romština, odloučená tisíc let a zatoulaná tisíce kilometrů od své indické pravlasti, podobná svým jazykovým příbuzným. Romština se v té době nevyučovala na půdě žádné instituce. Teprve v roce 1976 se jí potají ujala Jazyková škola v Praze a od roku 1991 se přednáší jako řádný univerzitní obor na Filosofické fakultě Karlovy univerzity v Praze. Já se učila v rodinách Romů, které jsem potkávala na pražských ulicích a kteří mi ochotně a s láskou svěřovali *romípen* – své kulturní poklady. Jedním z nich byla pověst o Iloně Lackové. (Elena je jméno oficiální, Ilona, Ilonka je jméno romské.) Její jméno působilo jako hvězda naděje, která vyvede romský lid z bludného kruhu nepochopení mezi Romy a gádži. Lacková napsala první romskou hru, nacvičila ji se svými příbuznými v chatrči cikánské osady; psalo se o ní s obdivem v novinách, pozdvihla *romípen* z bláta ignorantského opovržení.

Vypravila jsem se za ní stopem do Prešova. Dorazila jsem za tmy. První skupinka Romů, které jsem uctila romsky vykantanou prosbou, aby mi ukázali, kde bydlí Lacková, mě zavedla pod okna jejího bytu. V přízemním okně starého baráku se svítilo. Moji noví známí zaklepali na okno. „Přivedli jsme ti holku,“ řekli na otázku „K’oda?“ (Kdo je?) a odešli. Přišla mi otevřít mladá, velice tmavá žena, která mi připadala nesmírně krásná. Pozvala mě dál, do kuchyně. Jejich tehdejší byt byl kuchyňka a pokojík. V pokoji spaly čtyři děti. Muž nebyl doma. Na kuchyňském stole měla Ilona rozložená lejstra. Neptala se mě, kdo jsem, co jsem, proč

jsem přišla. Její první otázka byla: „Na sal bokhaľi?“ (Nemáš hlad?). Nezbytná součást romského uvítacího ceremoniálu. Aniž čekala na odpověď, začala škrábat brambory. A pak – vidím se jako dnes – jsem zcela najisto šla ke kredenci, vyndala nůž a loupala brambory s ní. Ilona si na tento okamžik také pamatuje. Jednou jej komentovala: „Akorestar sam amare“ (Od té chvíle jsme svoji).

Začala jsem za Ilonou pravidelně jezdit. Sama nebo s přáteli. Nikdy se mi nepodaří spočítat, kolik noclehů bych jí měla oplatit. Vodila mě po „cikánských osadách“. Takovou hmotnou bídu jsem později viděla jenom ve slumech indické chudiny na předměstích Bombaje nebo Kalkaty. Jako tam, tak ani do „cikánských osad“ nikdy nevzkročila noha těch „urozenějších“. Mnohé z osad se krčily pod lesem daleko za obcí, kam je za slovenského státu vyhnaly fašistické zákony. Neuvěřitelné konstrukce nouzových chatrčí z neuvěřitelných materiálů, někde jen zemljanky – jáma vykopaná v zemi, s drnovým přístřeškem jako velká psi bouda, hliněná zem namísto podlahy, pytlovina namísto dveří, plotna byla často jediným kusem nábytku. Voda se pila z potoka, elektřina žádná, kanalizace žádná. Nikdo z lidí, kteří od narození vyrůstali ve skutečném bytě, si nemůže dost dobře představit, že zacházení s klikou tak, aby se neutrhl, otáčení vodovodním kohoutkem tak, aby se nepřekroutila gumička, stahování splachovadla, aby se nepřetrhlo, není „vrozené umění“. Ten, kdo celou množinu těchto zdánlivě jednoduchých úkonů souvisejících s obýváním bytu ovládá, se jim učil. Od malička, dennodenně. Kolikrát denně slyší dítě pokoušející se dosáhnout na kliku, otevřít či zavřít dveře, otočit vodovodním kohoutkem: „Nebouchej těma dveřma! Neutrhn tu kliku! Nepřekruť ten kohoutek! Neumaž to, neušpiň to, netrhej to!“ Romové neměli hmotné zázemí, z něhož by vyrůstala po generace pěstovaná iluze o věčnosti hmotných hodnot, představa, že nesložít rádně prádlo v prádelníku, zamazat záchodovou tapetu, poškodit podlahu je větší přečin než nedat dítěti vlídné slovo, úsměv pro nic za nic, z pouhé radosti, že je na světě. Když potom dobře placení čeští a slovenští náboráři přiváděli první „cikány“ do Čech jako nezbytnou pracovní sílu na staveniště, na výkopy a lidé ze zemljanek byli ubytováni ve vilách po odsunutých Němcích, stávali se v očích gádžů všichni cikáni barbary, kteří vytrhávají parkety, pálí rámy oken a dveří, demolují byty.

V žádné osadě ovšem, ani v té „nejhorší“, nebyli všichni „cikáni stejní“. Všude, doslova všude, se našla jedna dvě tři rodiny, které se všemožně snažily dostat z úděsné hmotné bída osad. Muži vydělali peníze těžkou dřinou

na výkopech, kde nikdo jiný nechtěl dělat, rodina se zmožila, měli na to, aby si postavili nebo koupili domek. Některým se to povedlo. Ale kolik bylo těch, kteří chtěli a mohli, a přece jim to nebylo umožněno? Ideologické vedení tehdejší majoritní společnosti totiž ocejšovalo Romy jako „občany cikánského původu“, „sociální skupinu s odumírajícím etnikem a reakční kulturou“, osoby, které musí být vytrženy z „nežádoucích cikánských soustředění a rozptýleny mezi ostatní občany“, aby jimi mohly být snáze převychovány. Například vyhláška 502 nedovolovala, aby si Romové stavěli domky v cikánských osadách, protože ty měly být likvidovány do roku 1980. (Dodnes je na Slovensku více než tři sta cikánských osad, některé nově utvořené, dva tři kilometry vzdálené od obce.) Vyhláška dále nedovolovala, aby v obci bydlelo více než 5 procent „občanů cikánského původu“. Do Čech se směli stěhovat pouze v rámci organizovaného rozptylu. Vybrané rodiny do vybraných lokalit. Kolikrát Lacková – a já díky ní byla při tom – řešila případ zoufalé rodiny, která těžce vydělané peníze investovala do stavby domku v osadě, a když byl téměř dostavěn, buldozer stavbu roztvářoval a zbytek úspor se proměnil v pokutu za „černou stavbu“. Kolikrát jsem byla při tom, kdy cikán začal stavět ve vsi s povolením národního výboru, a co ve dne vystavěl, to mu v noci zbóřali „neznámí pachatelé“, pro které bylo naprosto nepředstavitelné, že by „bílí“ mezi sebou měli trpět cikána. Cikán se obvykle po čase vzdal, oželel zmařené peníze a stáhl se zpátky do osady. V některých případech „Lacková vyhrála“. Ale i tam, kde soudně vyhrála, netroufl si zvítězivší romský žalobce postavit se proti hradbě „bílé“ nenávisti. Na jedné straně mnoho Romů, kteří chtěli ven z osad a měli na to, bylo v rámci „kolektivního řešení“ donuceno setrvat v hmotné bídě osady, na druhé straně spousta těch, kteří nechtěli a neměli na to, byla násilně přesunuta do bytovek, s nimiž si nevěděli rady. Vzápětí byli všichni cikáni obviněni z toho, že ničí byty.

V osadách, kam mě Lacková vodila, jsem nezažívala ovšem jen otřes z hmotné bídě. Zažívala jsem trans. Trans, jaký přetechizovaná, přeracionalizovaná, institucionalizovaná, odcizená průměrná gádžovská společnost nemůže poskytnout. Trans poutě do „tří světů“. Vedly do nich romské pohádky vyprávěné v chatrči, kde natěsnaní posluchači, dotýkající se jeden druhého, spoluprožívali vítězství dobra nad zlem, záři uskutečněných přání, radost z harmonie, jednoty a míru. S nads skutečnou skutečností jiných světů se prolínaly písně nepřetržitě zaznívající z té či oné chatrče. Krása a harmonie „jiných světů“ napájela úctou, moudrostí, krásou kultivovaného romského slova i každodenní život tohoto hmotné-

ho světa. Dokonce i v hlučných hádkách, provázených květnatými kletbami, bylo cítit hlubinné zázemí vzájemnosti, solidarity, opory v jednotě.

To bylo mé setkávání s Romy, jejichž život byl ještě řízen zákonem *romípen* – romskou tradicí, kulturou, jazykem. S těmi Romy jsem se často setkávala díky Iloně Lackové. Čtyřicet let tvrdé, asimilační, manipulátorské politiky udělalo do romských „tří světů“ barbarský nájezd. Na prvním místě hlasitá hesla, ale i některá sociální opatření otevřela „občanům cikánského původu historickou možnost“ – bránu do zaslíbené země prestižní, bílé majoritní společnosti. Sem ovšem směli vkročit jen za předpokladu, že na celnici odloží svůj jazyk – „cikánskou hantýrku“, etnikum, „zaostalou kulturu, která je brzdou v civilizaci“, příbuzenské vztahy, komunitní solidaritu, vše, co jakkoli připomíná „cikánský způsob života“. Dětem ve školách bylo zakazováno mluvit romsky. Přišla jsem osobně do styku s iniciativními učiteli, kteří vybírali korunu pokuty za každé „cikánské“ slovo. Viděla jsem v jednom dětském domově dohola ostríhané děti za trest, protože mluvily cikánsky. Tradiční opovržení bílých spolužáků pak bezmocné, nic nechápající děti přikrmovaly svou zdánlivou „mentální retardací“ a byly hromadně přeřazovány do zvláštních škol. Mluvila jsem ovšem i s osvícenými učiteli, kteří se potají naučili romsky a dělali všechno pro to, aby svým romským žákům vycházeli vstříc tak, jak je svatým posláním školy. (Školy, která se hlásí ke slavnému odkazu „učitele národů“ Komenského.) Jeden z takových osvícených učitelů, pan Šimek od Kežmarku, řekl: „To cikánské dítě se ve škole cítí jako u macechy. Kdo se může divit, že tam nechce chodit?“ A když romské děti nechodily do školy, přicházely sociální pracovnice v doprovodu esenbáků s vlčáky a odebíraly je ze „zaostalého prostředí“ na převýchovu v „socialistického člověka“. Donedávna tvořily osazenstvo dětských domovů z osmdesáti procent romské děti. Když se zoufalí rodiče postavili autoritě na odpor, případně s nožem v ruce, ocitli se v nápravném zařízení pro útok na veřejného činitele. Tak tomu bylo v padesátých letech, kdy dítě bylo pro všechny Romy, řízené tradičním *romípen*, tou největší a nejsvětější hodnotou. Kdy romská žena, která opustila děti, byla poplivána a exkomunikována. Kdy otec, který propil peníze, se veřejně v písni zpovídal ze své hanby. Během dvou generací se ovšem podařilo rozvrátit romskou komunitu, rodinu i osobnost tak, že řada matek, které ztratily etiku Romů a neziskaly etiku gádžů, nechává děti v kojeneckých ústavech, aniž je k tomu kdo nutí.

Na hraničním přechodu mezi „starým, zaostalým způsobem života“ a „novou, socialistickou společností“ museli Romové odložit i svá poutivá

tradiční řemesla. Toto opatření se týkalo každého, ale na Romy dopadalo s dvojnásobnou tíhou, protože nebyli kvalifikačně připraveni k uplatnění v jiných než zcela nekvalifikovaných pracích. I ty pro ně však představovaly náročnou, vyčerpávající, mnohdy nesrozumitelnou změnu života: denního rytmu, pracovního tempa, dovedností, hodnot. Romský hudebník, který hrál jako Paganini, musel „odložit smyčec a vzít do ruky krumpáč“, protože byl negramotný, neuměl noty a nevěděl, kdo je Marx a Engels – neměl tedy předpoklad k tomu, aby složil zkoušky ani na barového muzikanta. Košíkáři a kováři museli přestat se svým řemeslem, nechtěli-li být označeni jako „soukromí podnikatelé, přežitky kapitalismu“. Právo na práci se pro mnohé stalo neúnosnou povinností, a kdo ji neplnil, šel branou socialismu rovnou do brány nápravného zařízení. A přesto množství Romů, daleko větší, než jsou Neromové schopni a ochotni vidět, se „zapojilo do práce“ a „poctivě pracovalo“ – mám-li užít dřívější okřídlené terminologie. Zmohli se, „integrovali se“, zařídili se a okázalými materiálními, co nejviditelnějšími hodnotami, které se od gádžů naučili cenit, ba přeceňovat, se snažili dokázat, že cikáni nejsou špinaví, nepořádní, otrhaní, smradlaví. Ti, co dříve kradli z hladu sedlákům brambory na poli, přestali krást. Mnozí se sžili se svými gádžovskými sousedy, spolupracovníky, spolužáky. Absurdní je, že následný demokratický režim, který propouští z nápravných zařízení Romy, napravované v tom, že nebyli ochotni či schopni využívat právo na práci, je tam znovu zavírá proto, že si zase osvojují zlovyk krást – protože jsou propouštěni z práce a sehnat práci je pro ně jako pro cikány (dnes Romy) téměř nemožné. A jestliže dnes přicházejí do vězení z jiných důvodů – že loupi, podvádějí, páchají násilnické činy –, není to jen zcela přirozená odplata za nápisy jako „Smrt cikánům“, „Vietnamci zpátky do Vietnamu, Romové zpátky do Indie“, „Cikáni do plynu“, „Cikány neobsluhujeme“ a tak dále? Nejhorší je, že tato odplata z bezradnosti a bezmoci nepostihne nikdy individuálního viníka, ale „protivnickou stranu“ jako celek. A tak se točí dál bludný kruh vzájemného antagonismu, neporozumění a nepochopení mezi mocenskou majoritou a minoritou, která se brání, jak umí. A tak starodávné heslo *Rom Romeha – gadžo gadžeha* (Rom s Romem, gádžo s gádžem) – mírný protějšek obecné gádžovské představy o tom, že cikáni (dnes Romové) jsou kriminálníci a barbaři – se staví do cesty lidem dobré vůle, kteří by rádi dospěli ke vzájemnému porozumění.

Žádná gádžovská společenská změna, kterou Romové zažívají tisíc let na půdě Evropy, ani žádná změna režimu, kterých zažila osobně Ilona

Lacková několik, neznamenalala zatím pro Romy skutečnou rovnoprávnost a skutečně stejné občanské možnosti. A proto na sliby lepší budoucnosti, které každý režim formuluje vlastní frazeologií, reagují Romové s logickou a pochopitelnou schizoiditou: na jedné straně se ony sliby snaží využít pro sebe, jak mohou – odpovídá to přirozené, základní potřebě člověka, ba živého organismu, nebýt huben, ničen, deptán, zaujmout v širším celku přiměřené existenční místo, uplatnit vlastní svébytnost. Na druhé straně zkušenost, že sliby lepší budoucnosti obrátí majoritní gádžovská společnost, sevřená v brnění etnocentrismu a komplexu civilizační nadřazenosti, vždy proti Romům, naučila Romy nevěřit jim, tím méně je považovat za svatý symbol ztotožnění se se státem – s nímž by se tak rádi ve skutečnosti ztotožnili.

Tato historická zkušenost, zakódovaná ve skupinovém podvědomí, vedla Ilonu Lackovou k tomu, aby popřála sluchu komunistickým výzvám: „Občané cikánského původu, pojdte mezi nás!“ V padesátých letech minili mnozí komunisté tyto výzvy upřímně. Už proto, že s Romy bojovali spolu ve Slovenském národním povstání, spolu s romskými partyzány se skrývali v lesích. Spolu s Romy trpěli ústrky a útrapy od příslušníků Hlinkovy gardy. Pro Romy byly tyto výzvy náplastí na úděsná utrpení prožitá za fašismu: koncentrační tábory, kde zahynulo půl miliónu Romů z Evropy, hlad, bída a bití v táborech nucených prací, násilné vystěhování z obcí, ponižování, zesměšňování. Víra v komunismus byla podporována i tím, že vojáci Rudé armády, mezi nimiž byli Gruzínci, Uzbekové, příslušníci neruských národností, neváhali vstoupit do „cikánských osad“, objímat se a veselit se s Romy a sytit je svým proviantem. To byl projev od „gádžů“ nebývalý. Úcta, nad kterou se žaslo. Romové, kteří měli širší rozhled, jako Ilona Lacková, se pak dozvídali, že v Sovětském svazu je první a tehdy jediné romské divadlo, Romen, že tam ve třicátých letech vycházela romsky psaná literatura, z reportáží Egona Erwina Kische vešlo ve známost, že existují prosperující romské kolchozy, Ilona si dopisovala s romským docentem pedagogiky z Moskvy R. Demetrem. Když jí potom komunistická strana, využívající její inteligence, schopností a neuvěřitelné energie, dopomohla ke vzdělání, k ukázkovému postavení a k tomu, aby se stala „vzorem socialistické občanky cikánského původu“, ustoupila historická nedůvěra vůči jakémukoli gádžovskému režimu do pozadí a Ilona začala doufat, že socialismus přijme Romy mezi lidi. Já v prvních letech naší známosti jsem doufala v totéž. Bídu osad jsme považovaly za „přežitky kapitalismu“ (svým způsobem ano), za nevěli funkcionářů, za neinformovanost

a omezenost jednotlivců (svým způsobem ano), za zlovlů esenbáků, za přečin proti socialismu, který bude vzápětí potrestán „shora“. Obě jsme se tedy snažily informovat jednotlivce i společnost, která se podle našeho přesvědčení „snažila poctivě uskutečňovat hesla a ideje socialismu o rovnoprávnosti lidí a ras“, co všechno a kdo všechno znovu a znovu činí Romy nerovnoprávními. Ilona, která na vlastní kůži zažila, co je hlad a bída, usilovala na prvním místě o to, aby Romové vyšli z bláta a špíny osad. Já zpočátku spíše tušila, než abych si jasně uvědomovala, že největší zločin, který se projeví teprve v budoucích generacích, je ubíjení romské kultury a jazyka. Snad to byl emotivní postoj, protože mně osobně tato kultura dávala něco, čeho se mi jinde nedostávalo: zájem o mou svěbytnost ani menší, ani větší, než mi byl milý, nezištné pohoštění bez očekávání „revanše“, úctu, k níž jsem možná přispěla já úctou projevovanou Romům, a potom přesahy do oněch fantastických, nadhmotných dimenzí, o nichž jsem dosud neměla tušení. Mezi Romy se mi nikdy nic zlého nestalo, nikdy jsem nebyla „okradena“ a nikdo mi neodmítl pomoc, pokud jsem ji potřebovala. Jak říkám, spíše jsem tehdy tušila, než věděla, že se ztratou jazyka, na který byla vázaná veškerá slovesná tvorba dennodenně připomínající tyto humánní hodnoty, s rozpadem komunity, která bděla nad tím, aby byla dodržována úcta a etika, budou Romové vehnáni do kulturního a etického vakua, odkud nevede cesta jinam než do nápravných zařízení. Odnětí jedné hodnoty neznamená automatické přijetí hodnot jiných, jak si to ideologové socialismu představovali. Postupem času jsme Ilona i já začaly vidět a chápat, že nevzdělanost gádžů vůči romské kultuře není otázkou individuální neinformovanosti, nýbrž ideový záměr systému, program socialismu, plánovaná a veřejnými i tajnými směrnici regulovaná etnocida. Nicméně jsme se snažily dál etnocidní program zdiskreditovat. Vyneslo nám to oběma označení „cikánský buržoazní nacionalista“. Směšné je, že Lacková nebyla „buržoazní“ a já nebyla „cikánská“. Na druhé straně bych velice zkreslila skutečnost, kdybych neřekla, že přes toto oficiální označení se vždy našli stateční jednotlivci, i mezi komunisty a funkcionáři, kteří prosadili nějakou malou, etickou nebo etnickou spravedlnost: přešetřili odnětí dětí do dětského domova a propustili je do rodiny, vybojovali kurs romštiny pro učitele, kteří se se svými romskými žáky nemohli dorozumět, povolili romský soubor, třebaže i to bylo v dobách nejtuzší asimilace nežádoucí, pustili na světlo boží „ideologicky závadný“ článek poukazující na nenahraditelné sociální funkce romské kultury a jazyka, poloilegálně vydali dvojjazyčný sborníček romské poezie, potrestali příslušníka, který

neoprávněně a brutálně postupoval proti Romům, a podobně. Byly to kapky vláhy dopadající na poušť, ale i ty vysílaly do vesmíru naději, že snad jednou člověk postoupí nejen v technickém, ale i etickém vývoji.

Po několika počátečních letech intenzivních setkání jsme se s Ilonou na čas přestaly vidat. Ne proto, že bychom se odcizily. Nikdy jsem necítila, že by mezi námi byla rasová nebo etnická bariéra. Je pravda, že některé Iloniny projevy mi byly cizí, a teprve postupem času jsem se do ní vcítila natolik, že jsem ji pochopila. Připadalo mi například směšné, když se natírala krémem, aby nebyla tak černá – zatímco já jsem vydržela hodiny vylehávat na slunci, abych aspoň trochu zčernala. Přišlo mi neuvěřitelné, když někdy v rozporu se svým usilovným celoživotním konáním zapřela, že je Romka. Z mé strany to bylo ovšem jen neuvěřitelné nepochopení, neschopnost vcítit se do situace Roma, který nekrade, nepálí parkety, neveksluje, posílá děti do školy, pracuje, a přitom dennodenně čte v novinách, že cikáni nebo Romové ukradli, oloupili, vekslovali, zdemolovali byt, nechodí do práce; Roma, na kterého se na ulici na každém kroku lepší opovrhlivé pohledy „bílých“, který čte na každém rohu „Smrt cikánům“. Ilona ovšem patří mezi ty Romy, u kterých je emigrace do ochranného mimikry gádžovství chvilková. Vrací se vždycky znovu domů, do svého romství a ke snaze udělat mu místo pod sluncem.

Jestliže jsem se s Ilonou přestala vidat, bylo to proto, že jsem byla zaneprázdněna rodinou a zaměstnáním, nemohla jsem si vyjet do Prešova jako za studentských let. Ona na tom byla stejně. Někdy se u mě zastavila, když dálkově studovala na filosofické fakultě v Praze osvětu a novinářství. Potom jsme se opět léta neviděly, aniž nás však časová a prostorová vzdálenost oddálila.

Znovu jsem začala za Ilonou jezdit v roce 1976, když jsem z donucení (i z vlastní vůle) vstoupila „na volnou nohu“. Nalezla jsem Ilonu jako vdovu. Byla také na volné noze – lépe řečeno v důchodu. Pracovala externě pro podnik Dopleta, který se kromě pletení na zakázku zabýval zvěšováním a kolorováním fotografií: svatebních, promočních, fotografií synů vojáků a dcerek v tanečních. Nádherné kýče. Ilona jezdila autobusy po vesnicích s mapami vzorů a vybírala zakázky. Začala jsem jezdit s ní jako zamlada, tentokrát ne stopem, nýbrž obětavým, ošuntělým autem. A Ilona vyprávěla. Vyprávěla věci, o kterých nemluvila, když byl její muž naživu. Nic špatného – pouze uvolněné zvažování a hodnocení vlastního života. Bylo to fantastické a já začala natáčet. Natáčely jsme celé dlouhé večery, týden, deset dní, po celou dobu, co jsem – pochopitelně – u ní bydlela.

Zpočátku, když jsem před Ilonu postavila mikrofon, měla tendenci mluvit slovensky. Mluví slovensky výborně, kultivovaně, bez nejmenšího „cikánského“ přízvuku, má velkou slovní zásobu, a přesto to není ono. V jejím romském projevu jsou každé slovo, každý obrat, každá věta přesně napojeny na prolnutí její bytosti se skutečností, o které vypráví. Ani slovíčko, ani názvuk intonace nejsou nadbytečné, hluché, nemístné. A to její slovenský projev – Ilonko, nezlob se na mě – občas je. Ať mluvený, či písemný. Je až příliš bohatý, je mnohdy nadbytečně mnohomluvný. Někdy bylo až dojemné, jak se neosvojené neprocítěné politické fráze mísily s jazykem „červené knihovny“, která provázela Ilončina dívčí léta. Mělo to své kouzlo, ale „kouzlo nechtěného“, které by možná pobavilo intelektuály, ale zkrusilo by Ilonin obraz. Čím dále tím více se mi potvrzuje pozorování, že totiž jazyk – „gádžovský“ nebo romský – funguje u Romů zároveň jako spouštěcí signál, který otevírá vchod do „gádžovského“ nebo romského sektoru jejich bikulturní osobnosti. Asi je tomu tak nejen u Romů, ale u kterékoli bilingvní populace. Ten romský sektor je po staletí či tisíciletí kultivovaný. Přetrvává v něm ono uspořádané, harmonické, krásné *romipen*. V gádžovském sektoru jsou komplexy méněcennosti zažehnávány velikášstvím, řada přejatých, neosvojených, ne dost pochopených hodnot, zpřeházených v chaosu. Čech, který nemá možnost porozumět romskému projevu, užasnout nad jeho uctivostí, slušností, přiměřeností, výstižností obrazů a metafor, může bohužel posuzovat Roma pouze podle jeho nepřiměřené češtiny. Jen málo Romů, které znám, dovede člověka potěšit svým českým projevem tak, jako jejich dědečkové a snad otcové dovedli potěšit projevem romským. Osvojit si gramatiku a slovní zásobu jazyka lze snad v jedné generaci, ale osvojit si kulturní dimenze cizího jazyka je proces mnohogeneační. Domnívám se, že nejhůř na tom jsou Romové, kteří už romsky neumějí (asimilační tlaky byly nesmírně silné) a česky nebo slovensky ještě neumějí. A jak jsem tušila dříve, ochuzením jazykové je ochuzením kulturním i etickým. Staré romské pohádky se česky nevyprávějí. Písně se sice zpívají s romskými slovy, ale jejich texty nejsou tím, čím byly dříve: analytickou sebereflexí, syntetickým potvrzením oprávněnosti existence, naléhavým sdělením, které nachází odezvu u komunity, a tím reprodukuje její sounáležitost. Osvojení jiné kultury v jejích nejhlubších dimenzích je ještě složitější než osvojení jiného jazyka. Obvykle se nejsnáze osvojí konfekce, to nejpovrchnější. Navíc záleží na tom, jakými kanály se gádžovská kultura k Romům dostává. Kromě masmédií, zejména televize, ji předávají lidé, kteří jsou ochotni s Romy komunikovat – a to vždycky byli a jsou buď výjimeční osvícenci, a těch je

menšina, anebo lidé na okraji gádžovské společnosti, a ti obvykle nepředávají to nejkultivovanější, co v českém jazyce a kultuře je. Samozřejmě že to, co říkám, neplatí stejnou měrou pro všechny Romy ani pro všechny Čechy – gádže. Jakmile se začne hovořit kolektivně o jakékoli pospolitosti, národu, skupině, vždy to svádí ke zkreslujícímu zobecnění. Na druhé straně určitý obecný model funguje a v menší či větší míře v nejrůznějších specifických podobách prokmitne konkrétní skutečnosti. A tak obecný model bikulturní, bilingvní romské osobnosti prokmital i v naší komunikaci s Ilonou. Vždycky jsem se cítila volněji, lépe a inspirovaněji, když mluvila romsky. (Nikdy jsem se jí ovšem nezeptala, jak můj romský projev působí na ni a nepocítuje-li nepříjemně jeho kulturní zploštění.)

Ilonina životopisná a zároveň etnologicky nesmírně zajímavá vyprávění jsem jezdila natáčet několikrát za rok po dobu osmi let. Průběžně jsem je přepisovala z magnetofonu a narůstaly mi stránky a posléze i fascikly romských textů. Při přepisování jsem znovuprožívala trans jako při Ilonině vyprávění. Zároveň jsem čím dále tím více pocítovala, že se nesmírně proviním na Iloně, na Romech i na Neromech, pokud její výpověď nesdělím dál. Z vybraných částí jsem sestavila hodinový rozhlasový pořad. Česky převyprávěla Ilonu paní Dana Medřická. Ačkoliv byl pořad vyslán v noci na VKV, přišlo na něj mnoho krásných ohlasů. Rozhodla jsem se, povzbuzena pobídkou redaktorky Mirky Präusové, zpracovat vyprávění knižně. Nebylo to jednoduché. Na prvním místě mi přicházelo zatěžko jakoukoli informací vypustit. Všechny mi připadaly důležité pro poznání nejen Ilony, ale hlavně Romů, jejich kultury, zvyklostí, způsobu života, pocitů, světonázoru. Nelehké bylo převést lapidární jednoduchost romštiny do češtiny a zároveň zachovat neobyčejnou schopnost Ilonky Lackové zacházet s mateřským jazykem tak, že za slovy je cítit nevyslovené a nevyslovitelné. Konečně jsem se bála, co řekne Ilona, až si rukopis přečte. Nebude nic namítat proti zveřejnění některých informací, které mi sdělila soukromě? Kámen mi spadl ze srdce, když Ilona s rukopisem souhlasila.

Knížka byla ukončena v roce 1986.

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ

P. S.

*Mi del o Del bacht sast'ipen,
o jilo phundrado achal'ipnaske the kamibnaske*

Dej Bůh štěstí a zdraví,
srdce otevřené porozumění a lásce

I / Moji příbuzní

*Bachtalo manuš, so les
hin lačhi famil'ija*

Šťastný člověk, který má
dobrou rodinu

Měla jsem moc dobrou rodinu

Můj dědeček se jmenoval Andrej a babička Bora. Tatínek se jmenoval Mikuláš a maminka Marie. Mně dali jméno Ilona, protože to bylo tehdy v módě. Ve stejném roce jako já se v naší osadě narodilo pět děvčátek a tři jsme se jmenovaly Ilona.

Otec neuměl číst. Babička ho sice dala do školy, protože dědeček býval jako dítě hraběcím sluhou, jenže tatínek přišel do první třídy a měl se naučit nazpaměť básničku. Maďarsky, protože tehdy byly na Slovensku maďarské školy. Básničku se nenaučil, a tak ho učitel přehnul přes koleno a nasekal mu rákoskou. Tatínek ze školy utekl a už se tam nikdy nevrátil.

Tatínek byl vynikající hudebník. Hrál první housle, uměl i na violu, na basu, na cimbál. Od svých čtrnácti let hrál s dědečkem v kapele.

Bylo nás deset dětí. Nejstarší Jožka se narodil v Rusku, umřel, když mu bylo sedmnáct let. Ďulka umřel v sedmi měsících. Pak já, Maruša, Tono, Haňuša, Adámek a Vilma. A ještě s námi vyrůstaly dvě dcery z tatínkova prvního manželství Ema a Marga.

Když jsem se narodila, zděsila se maminka, jak jsem černá. Myslela, že to je špína, vzala louh a drhla mi tvářičku, až prý jsem byla samá krev. Ječela jsem na celou osadu. Přiběhla babička, tatínkova maminka: „Proboha, co to děláš?“ Popadla mě a odnesla mě k sobě do komůrky.

„Když to dítě je tak strašně černý!“ bědovala matka.

„A co bys chtěla? Je to přece romské stvoření!“

Moje maminka byla běloučká, protože pocházela z polského ro-

du. Varšavský sirotek. Její matka umřela při porodu, otec dva roky nato. Ujal se jí strýc. Když vypukla válka, povolali strýce k vojsku. Mamince bylo tehdy čtrnáct let, narodila se v roce 1900. Strýček jí zavázal do sáčku rodný list a pár zlatek, sáček jí pověsil na krk a řekl: „Možná že se ještě uvidíme, ale možná že ne.“ Políbil ji, odešel a už se neuvíděli.

Varšava byla vybombardovaná a sirotčinec, kde matka žila, evakuovali do Moskvy. Chovanky šily rukavice a mundúry pro frontu. Na elektrickém stroji. Už tehdy existovaly elektrické šicí stroje! Nejdříve přespávala děvčata v továrně, potom je rozmístili do ruských rodin. Maminka se dostala k osamělé Rusce do malého dřevěného domečku na kraj Moskvy.

Můj tatínek mezitím bojoval na frontě. Totiž nebojoval, protože se mu bojovat nechtělo. Byl přece hudebník, a ne mordýř! Při jednom útoku padla spousta vojáků. Tatínkovi se nic nestalo, nebyl ani škrábnutý, ale svalil se k zemi a dělal, že je zabitý. Ti opravdu zabítí padali na něj, ležel zaživa pohřben pod mrtvolami. Rakousko-uhersí vojíci ustoupili a území obsadili Rusové. Odklízeli mrtvolky. Tatínek, jak pod nimi ležel, byl už také víc mrtvý než živý, ale dýchal. Nějaký Rus ho chytil za kabát a zeptal se: „Bolnyj?“ Tatínek jenom kývl hlavou. Vzali ho do zajetí a to si právě tatínek přál.

Avstryjáci – tak se říkalo rakousko-uherským zajatcům – dělali na jednom velkostatku nedaleko Moskvy. Pracovali na polích a starali se o dobytek. Tatínek vyprávěl, že v polích byla strašná spousta hadů. Had je džungalo. Ohyzdný, něco, čeho se Romové strašně bojí a štítí. Je to Nečistá síla. Tatínek se samozřejmě taky bál.

„Nikolaji,“ zeptal se ho ruský dozorce, „bojíš se hadů?“ Ruku měl za zády, držel v ní velkého černého hada a chystal se ho dát tatínkovi za krk.

„Já a bít se hadů!“ povídá tatínek. „Já s hady obchodoval. U nás jedí hady hrabata a knížata a já je pro ně chytal!“ Skutečnost byla taková, že můj dědeček jako malý kluk chytal pro hraběte Pálffyho žáby. Z toho si vzal tatínek poučení o hraběcí stravě. „Jenomže vaši hadi – to je proti našim hadům fraška! U nás je had, že ho neunesou čtyři praporčíci! A když hada pečou – myslíš, že se vejde na jeden pekáč? Omyl! Našeho hada musíš péct v peci, kde se vypalují cihly. Ale když potom sníš sousto, hned ztloustneš o kilo!“

Ruský dozorce jenom valil oči a tak se styděl za méněcennost

jejich hadů, že toho ubohého tvora pustil z ruky a nechal ho uniknout. Tatínek se pak pro jistotu přihlásil k práci ve chlévě, aby na něj náhodou na poli nezaútočil had, jakého neunesou ani čtyři praporčící.

Tatínek byl ovšem muzikant, a ne pacholek od krav. Přál si hrát. A protože si to opravdu přál, za několik dní se na statku namanul jakýsi potulný harmonikář, Rus, tatínek se k němu přidal, zmizel ze statku a potom spolu táhli krajem a hráli po krčmách.

Tatínek měl obrovsky cenné housle. Byl by prý za ně dostal deset tisíc rublů, kdyby je byl prodal. Už nepamatuji, jak k nim přišel, ale celý život na ně vzpomínal.

Jednou se vdávala mamčiná kamarádka. Pozvala na svatbu toho ruského harmonikáře a mého tatínka, aby ji hráli. Moje nastávající maminka na té svatbě měla úlohu družičky. Jakmile se tatínek na maminku poprvé podíval, jakmile ji poprvé spatřil, dočista se zbláznil. Zbláznil se do ní, protože moje maminka byla nesmírně krásná. Bílá, zářivá, měla dlouhé, světlé, husté vlasy, štíhlou postavu, asi tak velká jako já. Tatínek okamžitě věděl, že to je ta pravá a jediná žena, se kterou bude nadosmrti žít.

Tatínek už měl v Šariši ženu a dvě dcery. Vzal si chudou Slovenku. Ale jakmile odešel do války, dala jeho první žena obě holčičky k naší babičce a začala žít s jiným. Babička to nechala tatínkovi vzkázat na frontu a on byl velice zničený. Když ale pak uviděl mou maminku, byl rád, že ho jeho první žena nečeká.

Skončila kamarádčina svatba a maminka se ubírala domů, do dřevěného domečku. Tatínek šel zpovzdálí za ní. Vešla do domku, zamkla za sebou dveře – a tatínek věděl, kde bydlí.

Příštího dne tam přišel, dříve než se dělnice vracely z továrny. Přinesl litr vodky, dal ho bytné a řekl, že ji zabije houslemi, když ho nepustí do světničky té zlatovlasé Polky. Bytná vzala litr vodky a pustila tatínka dovnitř. Schovala ho pod postel, zamkla za ním a odešla někam pryč.

Maminka se vrátila z továrny. Šlo jí na patnáctý rok. Byla zbožná, protože ji vychovávaly jeptišky v sirotčinci. Měla postel s nebesy, klekla na postel a začala se modlit. Když se domodlila, vylezl tatínek zpod postele a řekl: „Máňo, od téhle chvíle jsi má věrná žena a já jsem tvůj věrný muž.“ A pak s ní dělal, co chtěl. Maminka se bála, plakala, ale tatínek řekl: „Nikdy v životě už tě nepustím ze svých rukou.“ A tak se

stalo. Ti dva spolu v lásce zestárli, a když maminka zemřela, umřel otec šest neděl po ní, protože bez ní nedovedl existovat.

Jak se patří, narodil se jim za devět měsíců můj nejstarší bratr Jožka. Jenomže maminka najednou tatínkovi utekla. Proč mu utekla, mi neřekl ani on, ani ona. Tatínek ji hledal jako šílený. Měsíc bloudil po Moskvě, ve dne v noci, dům od domu. Měsíc nespál, nejedl, jenom chodil a hledal maminku.

Jednou večer přišel k takovému malému, zchátralému domečku, nakoukl oknem a co nevidí – maminka ohřívá na plotně čajíček mému malému bratříčkovi. Tatínek vzal svoje umělecké housle, které stály deset tisíc rublů, rozbil jimi okno, sklo se rozlítlo na všechny strany, housle pukly, ale to bylo otci jedno, proskočil oknem a řekl: „Máňo, pojedeš se mnou do Šariše!“

Jak přijela maminka do Šariše

Vypukla Velká říjnová revoluce. Tatínek s maminkou a další lidé od nás se ubírali k domovu. Šli pěšky. Neměli co jíst, pekli si zdechlé koně. Ale tatínek řekl, že raději umře, než aby jedl koňské maso. Rom, který jí koňské maso, je degeš, nečistý, nejposlednější z posledních. Každý žužo Rom, čistý Rom, se ho štítí a ani žebrák, pokud je slušný, se nenapije vody v jeho domě. Natožpak aby si od něho vzal jídlo.

Nakonec naše vojáky naložili do dobytčáků a v květnu dorazili do Prešova. Babička, tátova maminka, myslela, že otec není naživu. Strašně pro něj plakala, protože to byl její jediný syn. Jediné dítě. Nevím, jak je to možné – naši Romové tehdy mívali dvanáct, patnáct i víc dětí, a tatínek byl jedináček. Babička pro něho pět let plakala, až z toho úplně ohluchla. Teprve když tatínka uviděla na nádraží v Prešově, sluch se jí vrátil.

Na nádraží se tísnily davy lidí. Všichni přišli přivítat navrátilé vojáky. Maminka stála vedle tatínka, bylo jí sedmnáct let, měla na sobě kostýmek z bílého rypsu – dlouhá sukně, přiléhavý kabátek, na hlavě bílý šál po své matce, který celý život střežila jako oko v hlavě. V náruči chovala mého bratra. Vypadala jako panenka Maria. Lidé se rozestoupili a dívali se na ni.

Babička měla spoustu peřin, byly nastlané až ke stropu. Když maminku přivedli do osady, babička ji na ty peřiny posadila, Romové z osady se namačkali do babiččina domku, posedali si na zem a dívali se na mou maminku, jak sedí nahoře na peřinách a září bělobou.

A maminka se dívala na ně. Oněmělá hrůzou. Celou dobu neměla ani tušení, že tatínek je cikán. Řekl jí, že je Doktor. A skutečně Doktor byl, protože se tak jmenoval. Mikuláš Doktor. Maminka myslela, že přijede do lékařského přepychu – a zatím se ocitla v cikánské osadě. Měla strach, že ji cikáni snědí. O Romech kolovaly nejrůznější a nejhrůznější fámy: že kradou děti, že jsou lidojedi a kdovíco ještě. Maminka plakala a říkala mému dvouletému bratříčkovi: „Co budeme dělat? Cikáni nás zabijou. Snědí tě!“ A bratříček prý říkal: „Kdyby mě chtěli sníst, tak těm cikánům uteču!“ A říkal to romsky! Prý mluvil za měsíc romsky jako kterékoli jiné dítě z osady. Mamince trvalo déle, než se naučila naši řeč. Co já ji pamatuju, mluvila romsky plyně, ale do smrti měla polský přízvuk.

Na maminku se přišla podívat také tatínkova první žena. Hezky s ní promluvila a zeptala se jí, nechce-li vychovávat její dvě dcery. Že prý už od nich odvykla za tu dobu, co je měla babička u sebe. Maminka přikývla, ani nevěděla na co. Netušila, že tatínek už měl předtím ženu a dvě dcery. Ze samé lásky jí to zapomněl říct. Obě moje poloviční sestry zůstaly u nás, maminka s nimi zacházela jako s vlastními a všichni jsme vyrůstali v lásce. Dodnes se k sobě chováme jako sourozenci. Tátova první žena žila se svým mužem v jedné vsi u Prešova, žádné děti už neměli. My se s ní nevidali, ale špatně se o ní u nás nemluvalo.

Babička s maminkou si jedna druhé vážily, ale nemilovaly se. Když byla maminka z doslechu, říkala o ní babička: ta bláznivá Polka! Neměla maminku ráda hlavně proto, jak bláznila při praní prádla. Maminka jeden den večer prádlo namočila, druhý den vyvářela a prala, pak máchala v několika vodách a třetí den, když prádlo proschlo, žehlila. Takhle vyvádět ji naučily jeptišky. Ostatní ženské z osady praly u potoka louhem. Mlátily prádlem o hladké balvany a jejich prádlo bylo popravdě řečeno stejně čisté jako maminčino. A vypráno měly raz dva. Maminka ovšem tvrdila, že prádlo může být čisté jenom tehdy, když se pere tak, jako pere ona. Budiž. Pravda je, že její prádlo přímo zářilo.

Maminka prala v komůrce, kam se uchýlil děda s babičkou, když se naše rodina začala rozrůstat. Nám přenechali větší místnost a sami se stáhli do komory. Při praní přeshoupla maminka babičku a dědu do sednice, kde mezi námi dětmi neměli žádný klid. Babička nadávala: „Ať jí pámbu ruce zpreráží, aby nemohla takhle řádit s tím praním! Ať jí v mozku vyhnijou ty panské manýry! Polka bláz-nivá!“ Babička nejspíš tyhle kletby nemyslela vážně, protože ma-minka v životě neměla přeraženou ruku a do smrti v ní nevyhnula její úzkostlivá čistotnost.

Když jsem byla malá, měla jsem jeden velký ideál: abych uměla prát jako maminka. Abych měla prádlo také tak běloskvoucí. Ještě jsem si přála, abych uměla šít jako ona. Romové v osadě byli velice chudí. Všichni nosili staré šaty po sedlácích. A když je úplně zedrali, vyzebraly ženské další obnošené hadry. Nové šaty se kupovaly je-nom na svatby a na pout'. Nikdo u nás nevěděl, co je to jehla nebo nit. A naše maminka byla vyučená švadlena, celou válku šila v továr-ně vojenské mundúry. Ženské z osady za ní chodily a říkaly: „Máño, sprav mi sukni, lížu tvý srdíčko! Máño, zašij mi blůzu!“

Maminka se zlobila: „Vem jehlu a zašij si to!“

„Joj, Máño, copak se v mý domácnosti najde jehla?“ Jehla stála peníze a Romové tehdy peníze neměli. Za práci u sedláků dostávali brambory, mléko, trochu mouky, tvaroh, sem tam vajíčko. Kdepak peníze! A když přišli k nějaké koruně, koupili sůl, petrolej, tabák, věci každodenní potřeby. Nač jehlu? Maminka půjčovala ženským jehly, učila je navlékat a šít. Když ovšem měla být někde pout', se-hnaly se peníze stůj co stůj – za sběr, za léčivé byliny, za maliny či houby, nebo co právě rostlo v lese. Ženské si koupily látku a zase chodily za maminkou: „Joj, Máño, ušij mi šaty!“ A maminka šila. Nové šaty rozložila na babiččiny duchny. Troje čtvery z pableskující-ho atlasu. Mně se to ohromně líbilo a představovala jsem si, že, až budu velká, budu mít také na vysoko nastlaných duchnách rozlož-e-né atlasové šaty, které jsem sama našila pro ženské v osadě. To byl tedy můj první životní ideál: abych uměla prát a šít jako moje ma-minka s bělounkou tvářičkou a s dlouhými světlými vlasy.

Jednou maminka tatínkovi utekla. Bylo to tak: Dvě tři selky ve vsi měly šicí stroj. Maminka k nim chodila šít. Půjčovaly jí šicí stroj za to, že jim zadarmo šila. Někdy toho šití měla tolik, že zůstala u selky přes noc. Brala s sebou nejstaršího bratra Jožku, co se naro-

dil v Rusku. O mě se starala babička. Spala jsem u ní v komůrce a měla mě stále na očích pro případ, že by mou matku napadlo zase mě drhnout louhem, abych zbělala. Jednou řekla maminka, že jde k selce šít a že zůstane přes noc. Bratra vzala jako obvykle s sebou. Tatínek seděl u okna na lavici a opravoval housle. Najednou se zničehonic zvedl a vyběhl ven. Utíkal na četnickou stanici, povídá: „Rychle telefonujte financům na polskou hranici, utekla mi žena!“

„Co tě to napadá, Mikluši,“ povídá četník, „jak to víš? Ke komu by tvá žena utíkala, vždyť už tam nikoho nemá! A přece by tu nenechala tu malou černou holku!“ Tím myslel mě.

„Proboha, zavolejte tam! Já cejtím, že utekla!“

Četník tedy zavolal financům – a taky jo! Chytili maminku tři kroky před polskou hranicí.

Mně byly tehdy asi čtyři roky, neměla jsem pojem z toho, co chtěla maminka udělat. Ale když mi o tom později vyprávěla, strašně jsem plakala: „A to bys mě byla opustila?“ vzlykala jsem. Maminka rozevřela modlitební knížku, měla v ní založený pramínek černých vlasů. „Tvoje vlásky,“ řekla, „ustříhla jsem si je s sebou na památku. Byla bych se pro tebe vrátila.“ Ještě teď je mi do pláče, kdykoli si vzpomenu, že nám maminka chtěla utéct.

Maminka měla strašně ráda našeho nejstaršího bratra Jožku. Byl velice chytrý, dobře se učil a byl krásně bílý. Vychodil osm tříd a maminka ho dala zapsat na gymnázium. To bylo něco nevídaného. Cikánský kluk – a gymnázium! To se prostě vymykalo všem tehdejším obyčejům. A také málokterý Rom měl peníze, aby dal dítě studovat. My na tom byli s penězi trochu líp než ostatní lidé z osady. Tatínek chodil do Prešova hrát po hospodách – každý den, pěšky, sedm kilometrů tam, sedm kilometrů zpátky. Přinesl tedy nějakou tu korunu. Maminka pracovala u sedláka, já ji pomáhala, po večerech šila a pletla pro vesničany svetry s norským vzorem – a tak poskládala peníze na bratrova studia.

Jenomže co se nestalo! Bratr měl za kmotra statkáře. Romové si brali za kmotry bohaté sedláky, protože ^{kirvo}, kmotr, byl povinen dát kmotřenci alespoň práci, ne-li nějaký dáreček. Jožkův kmotr jel jednou v zimě do lesa na dříví. Bratr šel samozřejmě s ním, aby mu dříví naložil. Les ležel na příkrém svahu. A jak táhli volí s námahou vůz do kopce, zlomil se jednomu chomout. Kmotr poslal Jožku do dvora pro jiný chomout. „Raz dva at' jsi zpátky!“ poručil. Bratr se

běhl z kopce, popadl chomout, dal si ho na krk a utíká do kopce. Když vyšlapal kopec, byl strašně zchvácený a určený. Chtěl se trochu zchladit, a tak jedl sníh. Dostal prudký zápal plic a za tři dny umřel. Umíral těžce. Ležel v agonii a nemohl dokonat.

„Nemá s někým vyřízené účty,“ řekla babička, „proto nemůže odejít. Musel by se vracet na zem a jeho duše by neměla klid.“ Všichni jsme věděli, komu je dlužen odplatu za svou smrt. Matka šla zavolat kmotra. Bránil se, nechtěl jít. Ale selka se bála Boha, a tak nakonec šla s matkou k našemu umírajícímu Jožkovi. Přišla a odprosila ho, bratr se na ni podíval a skončil.

Maminka pro něj strašně plakala. Plakala pro něj celý život.

Co je to vlastně Čedona?

Když jsem byla malá, měla jsem nejraději dědečka. Dědeček byl vznešený člověk. Jako chlapec posluhoval hraběti. Jeho bratranec – syn bratra dědečkovy maminky – chodil chytat raky a nosil je pánstvu na zámek. Dědečka bral s sebou. Dědeček byl malý černý hošíček, velice černý, a to se právě hraběnce zalíbilo. Udělali si z něho páže. Servíroval jim na stůl a naučil se od nich maďarsky. Když se pak vracel do osady, všichni Romové se kolem něho seběhli a musel vypravovat, jak se jezdí v kočáře, jaká jídla hrabata jedí, jak vypadá vidlička, jaké nosí hraběnky šaty, jak vytahují obočí, jak vzdychají a jak krčí nos – prostě všechno, co se na zámku děje. Na zámku pobýval vždycky jenom dva tři měsíce v létě, protože jinak žilo pánstvo ve Vídni. Pro Romy byl život na zámku exotika – a pro zámecské pány byli exotika naši Romové. Čím černější, tím zajímavější. Mě také chtěla hraběnka za služku. Řekla mamince, že mě s sebou vezme do Vídne a že tam udělám štěstí. Ale maminka o tom nechtěla ani slyšet.

Když bylo dědečkovi osmnáct let, oženil se s babičkou a začal pracovat ve mlýně. Kromě toho měl kapelu a chodil hrát na svatby a na vesnické zábavy.

Dědeček měl babičku strašně rád. Nikdy v životě ji neuhodil, ačkoliv by si to byla občas zasloužila. Babička pila. Dědeček nepil – a byl to chlap, babička, ženská – a pila! Každý den vypila deci rumu

na knížku. Chodila k Židovce, co prodávala kořalku, Židovka zapsala každé deci rumu do knížky, a když dědeček dostal ve mlýně výplatu, šel a zaplatil, co babička za měsíc propila.

Když babička dědečka rozzlobila, neuhodil ji, ale řekl: „Ty jedna Čedono!“ Co to znamená, nikdo neví. Nevěděl to ani dědeček, ani babička, ale babičku to vždycky strašně rozčílilo. Jednou zase něco provedla a dědeček povídá: „Ty jedna Čedono!“

Druhý den časně ráno, sotva dědeček odešel do mlýna, babička mě vzbudila: „Vstávej, děvenko, tvůj děda mi řek Čedono a já od něj uteču! Půjdemo do Chmiňan.“ Ve Chmiňanech bydlela dcera babiččiny sestry – ještě žije, může jí být devadesát let. „K dědečkovi už se nikdy nevrátíme!“

Já plakala, nechtěla jsem jít, dědeček byl ke mně moc hodný, kupoval mi bonbóny, já vždycky nastavila sukýnku a on mi je do ní nasypal. „Já chci zůstat u dědečka!“ naříkala jsem. Ale babička mě popadla za ruku a musela jsem jít. Šly jsme samozřejmě pěšky. Chmiňany jsou od nás asi deset kilometrů.

Jdeme, jdeme, v dále už byly vidět první chmiňanské baráčky a já se dala do breku, že mě bolí nohy.

„To nevádí,“ povídá babička, „sedneme si trochu a najíme se.“ Usadily jsme se v trávě, babička vytáhla ze zástěry pultitrovku rumu, chleba – a hledá slaninu. „Kam jsem dala slaninu?“ zlobí se. „Že já ji nechala doma! Ilon, musíme se vrátit pro slaninu!“

„Babi, přece se nebudeme takovou dálku vracet pro slaninu! Stačí nám chleba. Mě bolejí nožičky.“

„To vydržíš! Myslíš, že tam nechám slaninu, aby ji tvůj děda sněd? Za to, že mi říká Čedono, mu budu nechávat slaninu? Kdybych se měla udávit, tak ji sním sama!“ Babička mě popadla za ruku a šlapaly jsme zpátky do Šariše. Doma sebrala slaninu a znova mě táhla do Chmiňan. Šla jsem, protože mi nic jiného nezbývalo.

V Chmiňanech se babička obřadně přivítala s dcerou své sestry, řekla, že odešla od dědečka, protože jí říká Čedono, a že už se k němu nikdy nevrátí. Pak povídá, že upeče langoše, protože má na ně chuť. Langoše jsou koláče plněné tvarohem. Já zapomněla, že mě bolí nohy, a šla jsem si hrát s dětmi. Měla jsem na sobě parádní šatičky, bílé s červenými puntíky, na sukýnce volánky. Maminka na nás sama šla a proti ostatním romským dětem jsme chodily oblekané jako princezny. A tak se kolem mě děti seběhly, sahaly si na

moje šatičky, chtěly si odloupnout puntík, dotýkaly se volánků anebo se jenom s úžasem dívaly. Když se nabažily šatiček, začaly jsme si hrát na honěnou. Že prší, nám vůbec nevadilo. Ale jak jsme se honily, uklouzla jsem a spadla do největšího bláta. Krásné puntikáté volánkové šatičky na mně visely jako hadr na hastrošovi. Přišla jsem s brekem za babičkou.

„Cos to provedla, ty Čedono jedna!“ hořekovala babička. „Tvá matka mě zabije!“ Pak ze mě stáhla šatičky, vyprala je a dala sušit. Potom pekla dál langoše a byla spokojená.

Večer se otevrou dveře a ve dveřích – dědeček! Přišel si pro nás. „Proč jsi utekla?“ povídá mírně. „Biju tě snad, ženo moje?“

„Řek jsi mi Čedono, a dokud mi budeš říkat Čedono, tak se k tobě nevrátím.“

Dědeček slíbil, že babičce už Čedono říkat nebude, ale nezapřísáhl se. Ostatně babička věděla, že takovou přísahu od něj ani nemůže žádat.

Večer už jsme se domů vrátit nemohli, protože jsem ještě neměla suché šatečky. Přespali jsme v Chmiňanech a časně ráno, ještě před svítáním, jsme vyšli, aby to dědeček stihl včas do práce. Celou cestu mě nesl. Litoval mě, že jsem maličká a že mě bolí nožičky.

Dědeček dělal v osadě romského starostu, čibala. Můj tatínek po něm pak tuhle funkci zdědil. Když byla bída a Romové neměli co jíst, chodili v noci a kradli sedlákům z pole brambory, kukuřici, okurky. Sedláci posílali do osady četníky, tatínek chodil s četníky po chatrčích a říkal: „Jen se důkladně podívejte! Najdete tady někde jedinou bramboru?“ Četníci opravdu nic nenašli, protože brambory byly dávno snědené, často i se slupkou. Sedlákům se sebralo z pole jenom tolik, aby se rodina aspoň jednou za den najedla. „Podívejte se, jak uboze žijou naši lidi – a podívejte se na ty vypasený sedláky!“ říkal tatínek četníkům.

Četníci nebyli od nás, nasadili je sem až odněkud z Čech, ve vesnici neměli žádné příbuzenstvo, a proto nemuseli nikomu stranit. Říkali: „Máš pravdu, Mikluši, ale příště ty brambory seberte tak, aby vás při tom nepřistihli.“

Někteří sedláci byli strašně lakomí. Jednou mě jedna selka pozvala, abych jí pomohla s velkým úklidem; chystali svatbu. Drhla jsem podlahy, myla okna, klepala koberce. Bylo mi asi deset let.

Pak šel sedlák se selkou koupit koně, selka řekla: „Dodělej to tady a pak u nás přespí, my se vrátíme až zítra. Ale ne abys nám v komoře něco sebrala! Ničeho se ani nedotkneš, jinak tě Pámbu potrestá a budeš ještě černější, než jsi!“ Nenechala mi žádné jídlo a já se bála vstoupit do komory, aby mě Pánbůh nepotrestal. Když se příštího dne vrátili, měla jsem hlad jako slepý pes. A co mi dali? Talíř polívky a krajíc suchého chleba.

My doma jedli střídmo, nanejvýš dvakrát denně, ale hlad jsme chválabohu neměli. Jenom dědeček mě rozmazloval a nosil mi pamlsky. Můj dědeček umřel mladý. Bylo mi tehdy šest let. Když umíral, zavolal mě, abych ho šla políbit. Políbila jsem ho na rty a dodnes pamatuju, jak byl studený. Políbila jsem ho, zavřel oči a umřel. Lidé propukli v pláč. Měli dědečka rádi a vážili si ho, protože to byl vznešený, ušlechtilý a hodný člověk. Člověk jako on si zasloužil slavné rozloučení a také se mu ho dostalo. Dlouho a dlouho si Romové po celém kraji povídali, jak krásně odcházel dědeček na onen svět a jaký měl skvostný pohřeb. Mě navedli, abych bušila pěstičkami do rakve a volala: „Dědečku, vstaň, dědečku, vstaň!“ Věřila jsem, že opravdu vstane z rakve živý, a tak jsem bušila a volala, co jsem měla síly. Musela jsem si vždycky na chvilku odpočinout, a když jsem potom znova začala bušit do rakve, nové a nové poryvy nářku a kvílení se rozlehly nad osadou.

Když dědečka třetího dne pohřbili, posypala maminka na noc zem ve světnici popelem. Podlahu jsme neměli, jenom udusanou zem. Každou sobotu jsme ji natírali žlutým jilem, zářila jako slunce. Podlahu neměl v osadě nikdo. „Uvidíme, jestli dědeček přijde,“ řekla maminka. „Podle stop v popelu.“ Mrtvý se totiž může proměnit v kočku, v psa, v ptáka, v noční můru, v cokoli chce. Podle toho za sebou nechává stopy kočičí, psí, ptačí. Anebo lidské. Může se vrátet na zem i ve vlastní podobě, jenom do obličejce mu není vidět. Všichni Romové na tohle věří.

No a maminka tvrdila, že ráno našla v popelu dvě stopy. Lidské! Dědeček se na nás přišel podívat ve vlastní podobě. To znamená, že to byl hodný člověk, důstojný, a že se nemusel měnit ve psa.

Stejně ovšem maminka potom vykuřovala dům, protože mrtvý patří na onen svět a mezi živými už nemá co dělat. Dala na pokličku kousky jalovcových větévek s plody, zapálila je a po celém domku se šířila nádherná vůně.

Babička pro dědečka dlouho a dlouho plakala. Byla mladá, když zemřel. Mladá a krásná. Měla husté, černé, dlouhé vlasy. Když si sedala, musela dávat pozor, aby si je nepřisedla. Babičku si namlouvala spousta mužů z daleka široka, ale o nikom nechtěla ani slyšet. Do své smrti zůstala věrná dědečkovi. A mně se steskem říkala: „Vidiš, děvenko, teď už mi nemá kdo říkat Čedono.“

Přála jsem si žít v lásce jako oni

U nás v rodině – a vůbec mezi Romy – se o lásce nemluvilo, ale byli jsme rádi vedle sebe, rádi jsme se viděli. Všichni jsme byli propojeni takovým teplým chvěním, které neustále proudilo od jednoho ke druhému. Srdce nás spojovalo i se zvířaty, která s námi žila v osadě.

Členem naší rodiny byla Cita. Malinká čubička. Běhala s námi, nehnula se od nás na krok. Hrála si s námi na schovávanou, a když jsme pikali, vždycky jsme vyhráli, protože Cita každého vyčenichala ve vrbkách nebo mezi chatrčemi.

Jenomže do kraje přišla vzteklina a bubeník vyhubnoval, že všichni cikánští psi budou utraceni. Museli jsme Citu odevzdat raso-
vi. Jeden za druhým jsme ji popořadě políbili na čelo. Když zašla, dlouho jsme pro ni plakali.

Byly jsme šťastné děti. Neustále jsme lítaly venku. V zimě v létě. Vychovávala nás nejenom matka a otec, ale celá osada. Jakmile kterýkoli dospělý slyšel, že nějaké dítě řeklo sprosté slovo, už ho napomenul: „Jak to mluvíš? Nestydiš se? Nevíš, co je pativ?“ Pativ – úcta, čest, slušnost – bylo zaklínadlo. Jakmile někdo nevěděl, co je pativ, byl pre ladž – pro ostudu, a ostatní se ho začali štítit jako degeše, mrchožrouta. Takové napomenutí stačilo, abychom se zastyděly a odešly se sklopenýma očima někam do ústraní.

Měly jsme volnost a neměly. Protože už od pěti šesti let jsme chodily se ženskými na houby, na jahody nebo sbírat léčivé byliny. Chlapci odmalička hráli. Takový špunt ještě ani pořádně chodit neuměl a už za sebou tahal housle.

Rodiče nás nikdy nebili. Romští rodiče netrestali děti bitím. Alespoň dříve ne. To už se muselo stát něco obzvláštního, aby dítě

dostalo výprask. Vypráví se taková anekdota: Učitel domlouvá romskému otci: „Proč tomu svému klukovi nenařežeš, když zlobí?“ A otec povídá: „Proč bych ho řezal? I bez toho ví, že jsem silnější než on!“

Pamatuju na jediný nářez v naší rodině. Dostal ho bratr Toňu a stalo se to takhle: Za mého dětství auta skoro nejezdila, ale přece jen tu a tam nějaký motorový vehikl přesupěl přes Šariš. Toňu si ještě s několika kluky vymyslel pitomou hru: že se položí přes most a budou čekat, až pojede auto. Kdo se nezvedne a neuteče, ten vyhraje.

Maminka dělala na poli a ženské z osady za ní příběhly: „Máňo, tvůj kluk leží na mostě a čeká, až ho přejede auto!“ A hned kvílely a trhaly si vlasy, jako by už byl Toňu přejety.

Maminka šla do vrbinek, uřízla si pěkný tenký prut, chytla kluka a našvihala mu na zadek. „Eště polezeš pod auto?“ „Ne!“ „Eště polezeš pod auto?“ „Néééé!“ – A to byl jediný výprask v naší rodině.

Když jsem zlobila já, strašili mě řeznickým psem. Strašně ráda jsem jedla tlusté maso, asi proto, že jsme ho měli tak málokdy. Jednou uvařila maminka gomboda – vařené brambory se smíchají s moukou, nadělají se z toho žvanečky a ty se zavářejí do polévky. Tohle jídlo jsem odmalička nenáviděla a dodnes nevezmu gomboda do úst.

Maminka mi nandala plný talíř a řekla: „Jez!“

„Nebudu, mně to nechutná!“ křičela jsem. Byly mi asi čtyři roky. „Jez!“ rozzlobila se maminka. A tak jsem do té polévky šlápla bosou nohou. „Že se nestydíš!“ křikla maminka. A já se rozbřečela. Brečela jsem dvě hodiny a ne a ne přestat. Tatínek mě vzal do náručí, nosil mě po světnici, utišoval mě a já pořád brečela.

Pak řekla maminka: „Dobře, když chceš jíst pořád jenom maso, vezmeš si za muže řeznického psa!“

Polekala jsem se tak, že jsem přestala brečet. Řezník měl velkého psa, čuvače. Byl mnohem větší než já. Bála jsem se, že si mě opravdu přijde vzít za ženu – ale někdy jsem si říkala: a co když se promění v prince? Budu s ním žít na zámku a už nikdy nebudu muset jíst gomboda.

Babička nás strašila jinak. „Když budeš zlobit, sebere tě gádžo!“ (Onehdy jsem šla ve městě kolem banky. Venku stála paní s dítětem a dítě brečelo. Paní povídá: „Jestli hned nepřestaneš, sebe-

rou tě cikáni a snědí tě!“ Já k ní přišla a ptám se: „A to si z něj udělají cikánskou pečinku, cikánský žebírko, anebo ho snědí zasyrova?“ Paní se zastyděla, popadla dítě a zmizela za dveřmi banky. Mám-li být spravedlivá, musím přiznat, že naše ženské straší své děti podobně – jenom naopak. „Když budeš zlobit, sebere tě gádžo.“)

Od maminky jsem nebyla nikdy bita, ale bála jsem se jí. Byla přísná. Stačilo, aby se na mě podívala, a už jsem brečela někde v koutečku. Co maminka řekla, to se muselo stát. Měla takovou náturu, že ji každý poslouchal. I tatínek. Byl by za ni dal život, jak ji miloval, a přece i k němu byla tvrdá. Tatínek třeba poprosil: „Máňo, neudělala bys mi dneska vyvar?“ „Dneska bude zelňačka!“ řekla maminka a tatínek se jenom usmál: „Dobře, Máňo, když chceš zelňačku, ať je po tvém.“

Já si na sebe chtěla například vzít nějaké šaty, které se mi líbily. A maminka řekla: „Ne! Dneska si oblečeš to a to!“ Kdybych se byla na kolenou plazila, musela jsem si oblíct to, co chtěla ona. Anebo přišel do módy nový účes, říkalo se mu antoníček: vlasy se zatočily do ruličky a připevnily se nahoře na hlavě. Česaly se tak selské dcerky i naše romská děvčata, nebylo snad jediné mladé dívky, která by nenosila antoníčka. Chtěla jsem taky antoníčka, abych se nelišila od ostatních, ale maminka řekla ne! Netroufla jsem si ji neposlechnout.

Proč byla taková? Nevím. Prostě byla taková. Sto lidí, sto povah. Ale je pravda, že na prvním místě jí vděčím za to, že jsem se dokázala v životě držet.

Maminka ovšem uměla také občas tropit šprýmy. V osadě byl chlapec, jmenoval se Pekár, a ten se strašně bál myši. Měl už ženu a děti, ale když viděl myš, vyváděl jako malý kluk. Maminka jednou chytila myš, držela ji za ocásek a utíkala za Pekárem. Pekár vřeštěl, jako by ho honil sám ďábel. Vletěl do chatrče, maminka za ním, skočil na pec a pec se pod ním probořila! Maminka jim pak musela nechat postavit novou.

Pekár byl syn Cibrikani, která se vyznala v léčivých bylinách a uměla vykládat sny.

Maminka měla za plotnou zazděnou pokladničku. Nikdo z nás o tom nevěděl. Do pokladničky házela krejčárky. Když jsme se za války museli stěhovat z vesnice, vybrala pokladničku, aby ji nikdo neviděl, a v nové chatrči pod lesem ji zase zazdila za pec. Teprve nedlouho před smrtí mi o tom všem řekla.

Nikdy jsem neslyšela maminku zpívat. Připadalo mi, že v sobě neustále chová nějaké trápení. Snad se trápila tím, že nemá žádné příbuzné. Občas říkala: „Já se vypravím do Polska a určitě tam najdu někoho z rodiny.“ Ale nedošlo k tomu.

Nikdy jsem neslyšela maminku zpívat, a přitom prý zpívala tak krásně! Nedávno k nám přišla sestra Ema, ta, co nám zůstala po tatínkově první ženě. Vypily jsme spolu dvě skleničky vína, já jí pustila gramofon, a že jsem byla v náladičce, začala jsem zpívat podle desky. Sestra povídá: „Zpíváš hezky, holka, ale kdybys slyšela svou matku! To ti až běhal mráz a horko po těle, když ona zpívala!“ A já ji neslyšela zazpívat ani jedinkrát!

Maminku nikdy v životě nikdo nevyfotografoval. Zůstala po ní jen fotografie z občanského průkazu. Byla založená v její modlitební knížce. Jenomže knížku si vzala sestra Maruša a Marušiny děti fotografii někam zašantročily. Takže nemáme vůbec žádnou mamčinu fotku.

Jak říkám, maminka mě v životě neuhodila a tatínek mě uhodil jednou. A to se stalo tak: Naše osada byla veliká, proto u nás bylo vždycky hodně děvčat na vdávání. To znamená čtrnácti- patnáctiletých děvčátek. Jak bylo děvčeti šestnáct sedmnáct a nežilo ještě s mužem, strachovala se rodina, že jim zůstane pro purano ciral, na „zasmrádlý tvaroh“.

Čaja – děvčata na vdávání – se večer co večer scházela u Heleny. Helena neměla děti a její muž chodil chytat v noci raky pro zámecké panstvo, a tak byl v jejich chatrči prostor pro schůzky. Helena už se bez nás ani neobešla, protože byla veselá, ráda se bavila, ráda zpívala, tancovala a chovala se jako mladá holka až do smrti. Hrály jsme si u ní na kuchni. To znamená, že jedna přinesla z domova trochu mouky, druhá brambory, třetí nějaký ten omastek, pekly jsme placky a pily k tomu bylinkový čaj. Samozřejmě že přišli také mladenci z osady. Ti zas přinesli hudební nástroje: jeden sebral otci housle, jiný violu, basu, hráli nám a my zpívaly a vzájemně jsme po sobě pokukovali, kdo by se ke komu hodil. Tvořily se dvojice a občas některá zmizela ve vrbinkách za osadou.

Ráno z toho byl poprask. Děvče se přiznalo matce – mezi Romy nebylo zvykem mít tajemství pro sebe – a matka už táhla provini-
lou dceru za vlasy přes celou osadu pre vatra – na společenské pro-
stranství. Pre vatra se odehrávaly besedy, debaty, diskuse i dramata,

věci, které se týkaly všech. „Tvůj kluk zneuctil mou dceru!“ vykřikovala matka na celou osadu. „Já tu ostudu na své hlavě neponesu! Ještě dnes budou zásnuby!“ Chlapecká matka ječela: „Ty jsi ze své dcery vychovala kurvu, která mému poctivému synáčkovi popletla hlavu!“ Bratři, jejichž úkolem je hlídat čest sester, a tím čest celé rodiny, mlátili holku, aby každé oko vidělo, že její hanebný čin neschvalují. Lidé se vyhrnuli z chatrčí a obstoupili scénu, chvílemi trnuli se zaujetím divadelních diváků, chvílemi vykřikovali a hlasitě povzbuzovali tu nebo onu stranu jako fanouškové při sportovním utkání. Představitelé obou rodin, povzbuzení nadšením diváků, vytvořili z hádky skutečné divadlo. Rodily se neuvěřitelné nadávky a kletby: Ať ti vyroste hruška u srdce, ať ode dneška nemluviš a jenom štěkáš, ať se ti rodějí děti s prasečím ocáskem a podobně. Že to žádná z hereček nemyslela vážně, dokazuje skutečnost, že se u nás v osadě nenarodilo ani jedno dítě s prasečím ocáskem a nikomu nevyrostla hruška u srdce. A když přestala stačit slova, vyhrnovaly ženské sukně a vystrkovaly na sebe nahá přirození. Na mostě nad naší osadou se zastavovali sedláci a bavili se cikánským divadlem... No a večer byly zásnuby. Ráno zapříisáhlí protivníci, a večer velkolepá oslava věčné spřízněnosti.

Můj tatínek byl fajnový člověk a požíval úcty jak mezi Romy, tak mezi sedláky. Řekl: „Děvčata, kdyby některá z vás uvalila na mou ubohou hlavu takovou hanbu, tak se zabiju.“ A já měla tatínka nade všechno ráda, proto jsem mu nikdy takovou ostudu neudělala.

Někdy jsem chodila k veselé Heleně mezi čhaja, děvčata, ale většinou jsem doma četla. Byla jsem jediná z osady, kdo četl knihy.

Na námluvy k nám přicházeli i přespolní chlapci. Jednou přišli tři mládenci z Kapušán, celou noc se bavili u Heleny a ráno, když se chystali k vlaku, povídá někdo: „V předním domku na kraji mají také děvčata. Jděte se tam podívat.“ Mysleli tím mě, Marušu a Haňušu. Mně šlo na šestnáctý rok. A tak mládenci zaklepali u nás na dveře. Já ještě četla. Přehodila jsem přes sebe záplatovaný župánek, který mi maminka přešila ze staré sukně po selce. Otevřela jsem dveře. Za dveřmi neznámí chlapci.

Nevím, co to do mě vjelo, povídám: „Pojďte dál a sedněte si u nás. Slepice sice nemáme, ale když si nesednete, přestanou nám slepice snášet.“ Nevím proč, dostala jsem veselou náladu. Ani jsem se nezeptala, odkud jsou. A chlapci povídají, že pospíchají na vlak

domů do Kapušan, a abych je prý šla doprovodit. Bylo časné ráno, léto, žně, chystala jsem se na pole stavět panáky. Povídám, že musím na pole, slíbila jsem to naší selce.

„Jen pojď s náma, děvčátko hezoučké!“ usmál se na mě urostlý, světlý chlapec. Ani na něm nebylo vidět, že je Rom. Na stole stála vázička s lučními kytkami. Vzal si fialovou slzičku panenky Marie a zastrčil si ji do klopy. Oblékla jsem se, Maruša také a šly jsme s nimi k vlaku.

Měli jsme dvě místnůstky a komůrku. V přední místnosti jsme spaly my děti, v zadní tatínek s maminkou a v komůrce babička. Maminka zaslechla, že se vpředu něco děje. Zburcovala otce: „Vstávej, Mikluši, tvoje dcery odcházejí s nějakými výrostky. Utíkej za nimi!“ A hnala tatínka za námi. Ani se nestačil about, utíkal v jedné botě, druhou nohu měl bosou. My se už drápali po svahu nahoru na most.

„Okamžitě domů!“ křičí tatínek. „Copak jste běhny, abyste běhaly s cizíma klukama!“ Tatínek sundal tu jednu botu a hodil ji po mně. Snad mě ani nechtěl trefit, chtěl mě jenom upozornit, že jde za mnou. No ale trefil mě do zad. Skoro jsem to necítila. Sebrala jsem botu a vracím se. A tatínek tu stojí a po tvářích mu tečou slzy. Protože po mně hodil botou a protože mě to určitě bolí. Přišli jsme domů a tatínkovi pořád tekly slzy. „Vidíš,“ povídá mamince, „kvůli tobě jsem tomu děvčeti ublížil! Co je na tom špatného, že jde mládence doprovodit k vlaku. Naše dcera nám hanbu neudělá.“

Já si to vzala tak strašně k srdci, že kdyby za mnou byl přišel hrabě ze zlata, nebyla bych s ním šla. Měla jsem tatínka moc ráda.

A ten urostlý, světlý mládenec, který vzal slzičku panenky Marie z naší vázy, si mě vzal za tři roky za ženu.

Maminka umřela v roce 1957. Bylo jí padesát sedm let. Nestonala, žádná vážná nemoc – zedřela se. Celý život pracovala, ani na chvíli se nezastavila. Jedla málo. Když nebylo co jíst, říkala: „Já nemám hlad,“ a rozdělila všechno mezi nás děti. A pak, nikdy se nevyrovnala se smrtí mého bratra Josefa, co se narodil v Rusku a byl tak krásně bílý.

Když maminka zemřela, přestal tatínek mluvit. Seděl a díval se jedním směrem. Do smrti už nepromluvil ani slovo. Zemřel šest neděl po mamince.

II / Dětství a mládí v Šariši

*Bachtalo manuš,
so barol gil'enca pherasenca*

Šťastný člověk, který vyrůstá
s písni a umí se radovat

Šarišští Romové

Kaj but Roma, odoj gil'i šund'ol –

Kde je mnoho Romů, tam je slyšet píseň.

Barvalipen lovenca, čoripen gil'enca pherasenca –

Bohatství jsou peníze, chudoba písně a žerty.

Rom nane ňigda korkoro –

Rom není nikdy sám.

Te man nane, joj man dela, te la nane, me la dava –

Když nemám já, dá mi ona, když nemá ona, dám jí já.

Rom Romeske te merel na dela –

Rom Roma umřít nenechá.

Čalo vodi feder sar čale goja –

Nasyčená duše je lepší než nasycená střeva.

Denně jsem kolem sebe slýchala moudrá slova, která nám byla oporou v bídě a chudobě, učila nás brát život tak, jak přichází, prožívat okamžik a být spokojení. Bída nás vedla k tomu, abychom si pomáhali a vážili si jeden druhého. A protože se tato přísloví či průpovídky říkaly i v ostatních osadách, mysleli si Romové, třebaš byli sebecudší, že jejich osada je ta nejlepší a nejšťastnější, a nenechali se zvíkat ani veřejným míněním širokého kraje. Každá osada měla totiž přídomek podle toho, jací Romové tam žili, čím se živili, co jedli a jak se chovali. Naše osada měla hrdý titul lavutariko vatra – hu-debnická osada, i když se polovina našich Romů živila nádenickými pracemi. Jako všichni Romové, s výjimkou dvou tří osad, kde se

handlovalo s prasaty, jsme žili z ruky do úst, ale přesto jsme si mysleli, že není nad šarišské Romy.

Šariš byla velká vesnice a říkalo se jí vznešeně varošis – městečko. Pod mostem na kraji vesnice byla naše cikánská osada. Ani jedna romská rodina nebydlela v obci. To dříve neexistovalo, aby Rom bydlel mezi gádži. Žili jsme v osadě sami pro sebe.

Selské děti si s námi nehrály. Pokřikovaly na nás: „Cigán more lapsa, predal koňa za psa!“ Házely po nás kameny a my zase házely kameny po nich. Ke rvačkám mezi jejich a našimi rodiči ovšem nikdy nedošlo. Pámbu chraň, kdyby se byl cikán odvážil vztáhnout ruku na sedláka! Byli by nám vypálili osadu. A tak jsme se raději drželi zpátky.

Do naší osady nikdy v životě žádný gádžo nevstročil. Jedině četníci. Anebo bubeník, když přišel vybubnovat nějaké nařízení. Pokud někdo občas dostal dopis, došel pošťák na most nad osadou a volal: „Hééééj! Miklušova holka tu má dopis!“ A my jsme se pro něj vyšplhali nahoru po svahu. Stejně tak naše gádžovské kmotry na nás pokřikovaly z mostu, když nás přišly pozvat k okopávání brambor.

Před válkou byli v Šariši čeští četníci. Jednou k nám přišli do osady něco vyšetřovat. Tatínek právě hrál a já zpívala. Tyhle chvíle jsem měla ohromně ráda. Četníci zůstali stát pod oknem a poslouchali. Tatínek je uviděl, pozval je dál. Zaklepali, vešli a smekli. Něco nevidaného! Smekli u cikánů! Tatínek uměl pár českých písniček, mě naučil Strahováčka a Teče potůček bublavý, a tak jsme jim udělali koncert. Četníci byli úplně naměkko. (Neměli v Šariši žádné příbuzné, chudáčci!) Tatínek potom povídá: „Podívejte se na ty cikánské děti, jak mají vystouplý žebírka a bříška nafouklý od hladu! A vy byste jim chtěli zavírat rodiče?“ – „Máš pravdu, Mikluši,“ řekli četníci.

Kolem četnické stanice byl švestkový sad. Četníci si chtěli přivydělat, a že tedy ty švestky prodají do sběrný. Přišli si pro nás do osady, abychom šli česat. Peníze nám za to nedali, ale mohli jsme sníst švestek, kolik se do nás vešlo. Gádžové pokřikovali na četníky: „Počkejte, až vám ta holota cikánská nenažraná sní švestky i s listím a s větve!“ Závíděli nám, že nám četníci nadržují.

Když vznikl slovenský stát, museli čeští četníci odjet. Tatínek pro ně plakal. Šel je doprovodit na nádraží a po cestě jim hrál. Sed-

láci mu proto nadávali. Po četnících přišli žandáři a ti nás Romy ne-náviděli.

V osadě bylo padesát šedesát chatrčí a v nich žilo dobrých šest set duší. Chatrče jsme si stavěli z nepálených cihel, z valek. Lesy patřily bohatým sedlákům, ze dřeva jsme stavět nemohli, bylo drahé. Jílu bylo všude kolem dost, valek jsme mohli mít, kolik jsme chtěli. Na výrobu valek se specializovala jedna romská rodina. To ovšem nebyli amare Roma – naši Romové – a nepovažovali jsme je za žuže Roma – za čisté Romy. Bydleli na druhém konci obce, pod Bikošem, a jedli zdechlíny. My se jich štítili. Dostali obecní chatrč a vyráběli nepálené cihly pro celé městečko. Tehdy totiž i mnozí sedláci stavěli z valek. Na takové selské stavení spotřebovali ovšem i deset tisíc valek. Nám stačilo tisíc: místnost a komora. Tisíc nepálených cihel stálo padesát korun.

Naše osada se – jako většina osad – rozrostla během několika generací z jedné rodiny. Proto se u nás opakovalo jenom několik příjmení: Dužda, Horváth, Čonka, Cibrik, Bandy, Eštočak, Kaleja. Kaleja bylo nejčastější – v překladu to znamená Hej, Černý! Jedině náš dědeček byl Doktor. A po něm tatínek. Kde se takové příjmení vzalo? Ani mezi gádži se nevyskytovalo jméno Doktor. Ted' už je ovšem v Prešově nejméně třicet Doktorů, protože bratr Toňu měl spoustu kluků a ti také mají kluky Doktory. Říká se, že jméno je spjato s osudem. U nich se to zatím neprojevalo. Ale já, když jsem v devětačtyřiceti letech promovala na Fakultě osvěty a novinářství na Karlově univerzitě v Praze, jsem si v duchu říkala: jestlipak mi k tomuhle štěstí nepřispělo i mé jméno Doktorová?

Podle příjmení jsme se mezi sebou neznali, znali jsme se hlavně podle přezdívek. Všichni Romové v osadě měli přezdívkou, takzvané romano nav – romské jméno. Dávali si jména po bohatých sedlácích nebo po Židech z městečka, věřili, že jim to přinese bohatství a štěstí. A přitom Malinka, který si říkal po velkostatkáři Malinovském, zabíla elektrika, když sedlákovi opravoval lampu; Cajzler, jmenovaný po Židovi, co měl výkupnu léčivých rostlin, umřel mladičký a nechal po sobě čtyři děti. Zato Khamoro – Sluníčko – byl vždycky usměvavý a šťastný a Čonoro – Měsíček – byl zvláštní tím, že byl chvíli hubený a chvíli tlustý. V mnoha osadách měli svého dilino – blázna. My blázna neměli žádného. Já vlastně znala jen jednu bláznivou a ta pocházela z Ostrovan. Chodila po kraji, zpívala a vázala šátky na stromy. Pak umřela.

Také starý mládenec u nás nebyl ani jediný. Všichni mužové měli ženy.

Nikdo z osady nebyl slepý, zato jsme měli dva hluchoněmé: bratra a sestru. Už se tak narodili. Ale holčička byla roztomilá a moudrá, všemu rozuměla a každý ji měl rád. Šťastně se vdala. A pak ovšem byl v naší osadě jeden jednonohý. Přišel o nohu ve válce.

Všechny ženské v osadě byly hubené, jediná Moškaňa byla tlustá, i když to byla nejchudší osoba v celém okolí. Skoro nejedla, protože neměla co, a přitom tloustla. Lidé si lámali hlavu, jak je to možné, a nedovedli to pochopit.

Žádná ženská nekouřila. To za mých mladých let neexistovalo! Jediná osůbka, která potají bafala z dýmky, byla Lájošova tchyně. Lájoš si přivedl ženu ze Chmiňan. Žena umřela a Lájoš zdědil tchyni. Byla malinká, drobounká a kouřila obrovskou fajfku. Samozřejmě potají, jinak by po ní děti plivaly a házely kamení. Chodila kouřit do křoví pod most. Jednou jsme ji tam s mou kamarádkou Papiňori nachytaly, ale neprozradily jsme ji.

Tatínkova první žena byla gadži, Slovenka. Pocházela ze strašně chudé rodiny – měla čtyři sestry a jednoho bratra. Bydleli u Romů v osadě, protože byli tak chudí, že je sedláci mezi sebou nechtěli. Všechny čtyři sestry se provdaly za Romy a jejich bratr, takový malý, ubohý gádžiček, si také vzal za ženu romské děvče. Byla to vlastní sestra mé babičky. Jenomže malý gádžiček brzo umřel, hned po něm jeho žena a zůstalo pět sirotek. Sirotci se potloukali po Romech, jednou jim dal najíst ten, podruhé onen, hlad neměli. Romové by nedopustili, aby sirotci hladověli. Říkalo se: Miro čhavo, tiro čhavo, te chal kamen so duj. – At' je to moje dítě, nebo tvoje, jíst potřebují obě.

Jednu tu sirotku si potom vzal mládenec ze Sabinova. Byl to vynikající hudebník, člověk po všech stránkách perfektní, až na to, že se mu říkalo Ľimalo – Usmrkánek. A to proto, že chodil hrát s kapelou od svých šesti let. Jeho otec ho postavil na stůl, aby ho vůbec bylo vidět, a on hrál s dospělými. Ľimalo mu zůstalo do smrti. A kvůli tomu jménu si ho ta holka nechtěla vzít. Nakonec ji přece přesvědčili, vzali se a ona začala rodit děti. Jedno po druhém, samé holky. Patnáct holek! Ale Usmrkánek chtěl kluka. Teprve po šestnácté se jim povedl kluk. Všechny ty holky byly krásné jako princezny, ale musely spát na zemi, protože tolik postelí by se do místnosti nevešlo.

Naše rodina na tom byla v osadě nejlíp. Tatínek chodil hrát, měl svou kapelu. Večer se vydali pěšky do Prešova, hráli po hospodách, někdy i po domech, vraceli se v noci nebo k ránu. V kapse výdělek – dvě tři koruny. Kromě toho si je vesniční chasníci objednávali na vesnické zábavy a na svatby.

Mezi hudebníky byla velká konkurence. Na východním Slovensku se to romskými kapelami jen hemžilo. Říkalo se Rom pes pal o bašaviben murdarel. Ko na džanel te bešavel, na chal. – Každý Rom se dere o to, aby mohl hrát. Kdo neumí hrát, ten se nenají. – To byla pravda. Kdo neuměl hrát, byl odkázaný na nádeničinu u sedláků. Jiná práce tehdy nebyla. Ale když se už potom každý Rom naučil na něco fídlat, začalo platit další pořekadlo: The le lavutareng e o lavutara bašaven. – I muzikantům hrajou muzikanti ve střevěch. – Kdyby nebyla maminka od rána do večera dřela, hladověli bychom jako ostatní. Maminka šila pro selky, háčkovala, pletla, kromě toho si od naší selky pronajímala kousek políčka a na něm jsme sázeli brambory. Za to musela odpracovat třicet dní na selském poli. Utíkala jsem ze školy, popadla jsem motyku a rovnou za maminkou na pole. Maminka říkala: „Dítě, jak to, že nejsi ve škole? Takhle se nic nenaučíš!“ Ale byla myslím ráda, že jí pomáhám. Nemohlo mi být víc než deset let, protože naše nejmladší Vilma nebyla ještě na světě, a Vilma je o jedenáct let mladší než já. Děkala jsem s maminkou na poli celý den, ale selka mi to počítala jenom jako půl dne, že toho nestihnu tolik udělat co dospělá osoba. Když jsme odpracovaly nájem za políčko, dostávaly jsme peníze, maminka pět korun a já dvě padesát. A to jsme dřely od slunka do slunka. Nepamatuju, že bych jako dítě viděla maminku někdy spát. Dostala se do postele, když my děti už dávno spaly, a ráno jsme ještě nevěděly o světě, a maminka už pletla nebo háčkovala.

O malé děti pečovala přes den sestra Maruša. Správně jsem se o ně měla starat jako nejstarší dcera já – tak to bylo v romských rodinách zvykem –, jenomže já buď pomáhala na poli mamince, nebo jsem chodila do školy. Maruša ne, tu učení nebavilo.

Chlapci na pole nechodili, to byla ženská práce. Od malička se učili hrát. Bratra Toňu učil na cimbál nejdříve sám tatínek, ale potom ho dal do učení k jednomu slavnému cimbalistovi.

V osadě se vyhrávalo každý den, a tím vlastně muzikanti cvičili. A lidem bylo dobře. Mně se to moc líbilo a byla bych se ráda učila hrát na housle, ale tatínek řekl: „Co máš pod sukni? Tak vidíš! Děvčeti housle do ruky nepatří! Housle – to je chleba a žádná zábavička. To bys chtěla hrát po hospodách jako nějaká děvka?“ Nepamatuji se, že by za mého mládí nějaké romské děvče hrálo na hudební nástroj.

Lidé v osadě sháněli živobyty, jak se dalo. Obživu obstarávali všichni členové rodiny. Děti – sotva jim bylo čtyři pět let – chodily s dospělými na maliny, na jahody, na houby. Mě brala maminka také s sebou. Dala mi malinký košíček a do toho jsem sbírala houby. Byla jsem droboučká, zalezla jsem do křoví a vždycky jsem našla spoustu hub. Jenomže jsem říkala: „Mami, když mi nekoupíš chleba, tak s tebou nikam nepudu!“ Chleba byl větší pochoutka než dneska dort. A tak si mě maminka pokaždé, když jsme šly na houby, platila kouskem chleba.

Nikdo v osadě neměl hodinky, měřili jsme čas podle slunce a podle měsíce. Jednou byl krásný úplněk, přímo nad naší chatrčí – to znamená, že byla půlnoc. Maminka mě vzbudila: „Vstávej, půjdeme na houby!“ Chodily jsme v noci, aby nás nechytil hrabě, kterému les patřil.

Mně se chtělo strašně spát. „Já nikam nejdu!“ fňukala jsem.

„Jen pojď, pomůžeš mi budit lidi!“ řekla maminka. Věděla jak na mě. Budit lidi, to byla zodpovědná funkce: vzala dvě konve, šla po osadě, tloukla konvemi o sebe a volala: „Vstávat! Vstávat!“ Mně dala dva plechové hrnečky, já tloukla jako ona a taky jsem volala: „Vstávat! Vstávat!“ Lidé, celí vyplašení, vyběhali ze dveří: „Co je? Co se děje?“

„Jde se na houby, povaleči zasmrádlí!“ smála se maminka.

Za chvíli byly všechny ženské venku, každá v ruce koš nebo kbelík, přes sebe deku, a celá ta banda táhla do lesa, který se jmenoval Giráš. Bylo tak jasno, že jsme mohly sbírat jehly. Přišly jsme do lesa a ze všeho nejdříve jsme rozdělaly oheň. Do popela jsme strčily brambory a pak jsme ve světle úplňku a našeho táboráku začaly hledat houby. V těch dobách rostlo hub, že se o ně zakopávalo.